

SZILÁGYI PÉTER

A JOGBÖLCSELET OKTATÁSA A JOGI KARON*

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, illetőleg elődein – a nagyszombati majd az előbb budai, azután pesti, ill. budapesti egyetemen (későbbi nevén a Pázmány Péter Tudományegyetemen) – az állam és jogelmélet szervezett oktatásának több mint 200 éves előzményei vannak. Azoknak a problémáknak a rendszerezett kifejtése, amelyek ma az állam- és jogelméletnek a tárgykörébe tartoznak, elsődlegesen a jogbölcseletnek mint önálló diszciplínának a feladatát képezte. Emellett bizonyos államelméleti kérdések tárgyalására a politika előadásain is sor került, e tárgy anyagának zömét azonban egyrészt a közjog kérdései tették ki, másrészt pedig „ez a tudomány elkülönítette magát az állam- és jogbölcselettől, ennél fogva fölmentve érezte magát az alól, hogy az állam és a jog lényegéről, keletkezéséről szóljon, vagy ezeket a kérdéseket állítsa vizsgálódásának középpontjába, megelégedett azzal, hogy az állam céljáról elmélkedjék és alkalmazott tudományként a legjobb államformáját, a kormányzás legjobb formáját, „az országolás’ legjobb módszerét kutassa.”¹ Éppen ezért a jogi oktatás rendszerében intézményesített politika tanszék működése az államjog ill. alkotmányjog tanszék történetéhez tartozik, ezért a politika tanszék történetével a továbbiakban nem foglalkozunk.

A TERMÉSZETJOG OKTATÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI ÉS AZ ÖNÁLLÓ TERMÉSZETJOGI TANSZÉK LÉTREHOZÁSA

A nagyszombati egyetem 1667-ben létrehozott jogi karán eredetileg négy egyetemi tanár tanított, azaz négy tanszék – az egyházjog, a római jog, a hazai anyagi és a hazai alaki jog tanszéke – működött.² A jogbölcselet – illetőleg ahogy akkor uralkodó irányzata nyomán nevezték: a természetjog – önálló oktatására ekkor még nem került sor. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a nagyszombati jogi

* *A jogászképzés Budára települése és a politico-cameralis tudományok oktatása 225. évfordulójának tiszteletére rendezett tudományos emlékülés (2002. május 16-17. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar – BKÁE Államigazgatási Főiskolai Kar) szervezőihez, a szervezők kérésére eljuttatott tanulmány. (Szerk.)*

kart teljesen érintetlenül hagyta volna a természetjog, hiszen Lehotay András már 1694-ben nyilvánosan vitatkozott természetjogi kérdésekről,³ Kregar István László pedig – aki 1735-től a hazai anyagi jog tanára volt – előadásában a jog fogalmával kapcsolatban bővebben szól a természetjogról, amely szerinte „az Istentől az emberbe oltott helyes észnek dictatuma, ami megparancsolja mindazt, ami bensőleg jó, és megtiltja mindazt, ami belsőleg rossz.”⁴ Mindez azonban még csak a tanárok elméleti érdeklődésének és tájékozottságának mintegy „spontán” kifejeződése volt.

A természetjog oktatásának az intézményesítése a felvilágosult abszolútizmushoz, közelebbről Mária Terézia intézkedéseire kapcsolódik. A német racionalista természetjog Christian Wolff nevével fémjelvezhető változata nagy hatással volt a felvilágosult abszolútizmus uralkodóira, valamint tanácsadóikra. Ebből a természetjogból eltűntek a radikális polgári követelések, annak helyére az abszolút monarchia elfogadása, sőt igazolása lépett. A társadalmi szerveződés konstrukciójából itt nem az államhatalom korlátozottságának és az individuális alanyi jogoknak a gondolata következett, hanem a társadalom ill. az állam célján keresztül, az e „jó célok” biztosítása érdekében a korlátlan állami beavatkozás, az abszolútizmus, különösen az ún. felvilágosult abszolútizmus igénye. Joggal nevezi tehát Szabó Imre denaturált természetjognak⁵ ezt az irányzatot, amelyek egyébként társadalmi tartalmát tekintve Németországban a gyöngye polgárság kompromisszumkészségét fejezte ki, Kelet-Európában azonban egyértelműen feudálissá vált.

Teljesen érthető tehát, hogy a felvilágosult abszolútizmus uralkodói az egyetemi tantárgyak közé is fölvetették a természetjogot, hiszen a természetjog ebben a formájában alkalmasnak bizonyult arra, hogy segítségével egyrészt jó állami tisztviselőket neveljenek, másrészt pedig megindokolják az uralkodó jogainak további kiterjesztését, népszerűsítsék és kiterjesszék azokat az elveket, amelyek a kormánypolitika nyugodott.⁶ Ezeknek a megfontolásoknak megfelelően Mária Terézia 1753-ban a bécsi, 1760-ban pedig a nagyszombati egyetem jogi karán bevezette a természetjog oktatását.

Nagyszombaton ez kezdetben oly módon történt, hogy 1760-ban magasabb fizetéssel a római jog tanárát kötelezték arra, hogy Vitirarius *Institutiones juris naturalis* c. könyvére támaszkodva adja elő a természetjogot is.⁷ Ennek megfelelően Szedmáky Mihály, a római jog tanára 1761-ben kezdte meg előadásait a természetjogból az elsőéves joghallgatók számára, naponta délután 2-3 óra között.⁸

„Az ellenreformációs barokk kultúra központjává emelt”⁹ nagyszombati egyetem jogi karának tanárai azonban ekkor a feudális rendiség hagyományos, a katolikus későbarokkal összefonódott fölfogását képviselték. A Kar történetének első évszázadában a jogi oktatásnak mind a módszere, mind pedig a szemlélete lényegében változatlan maradt.¹⁰

Nem valószínű, hogy a helytartótanácsot, illetőleg a bécsi köröket megnyugtatta az a jelentés, amely szerint a királyi rendelkezést, hogy a természetjogot reggel egy órában és a római jogot külön egy délutáni órában adják elő, nem követték, hanem „a hallgatók kényelme érdekében” két délutáni római jogi órára módosították.¹¹

Ezekkel az eredményekkel az udvar természetesen nem lehetett megelégedve, hiszen az általa oly fontosnak tartott természetjog gyors térhódítását megnehezítette a jezsuita vezetés fönnmaradása,¹² sőt a természetjog oktatása gyakorlatilag nem volt biztosítva. Az újabb reformokat, a királynő ezen a területen is eredetileg a rendek közreműködésével akarta megvalósítani, az 1764/65. évi országgyűlés után azonban azokat rendeleti úton hajtotta végre.

Az 1764/65. évi országgyűlés mind végső kimenetele, mind pedig az ott fölhasznált érvek miatt is fontos témánk szempontjából. Ekkor ugyanis az udvar kísérletet tett arra, hogy a szándékolt reformok első lépéseit Magyarországon rendi vezetők közreműködésével, a hagyományos kompromisszum szellemében indítsa el. A kísérlet azonban heves politikai küzdelmek után kudarcot vallott.¹³ Az udvar levonta a tanulságokat. Többé nem hívott össze országgyűlést, megnyitva ezzel a fölvilágosult abszolutizmus hazai időszakát. Rendeleti úton hajtotta végre az úrbéri szabályozást, valamint az oktatásügyi és igazságszolgáltatási reformokat. A régi magyar rendiség megvédte kiváltságait, de egyben mozgásképtelenné tette önmagát.¹⁴

Az 1764/65. évi országgyűlés konfliktusainak középpontjában a felvilágosult abszolutizmus ideológiáját képviselő Kollár Ádámnak, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának az országgyűlés előkészületei idején közzétett munkája¹⁵ került. Ebben Kollár éles szavakkal bírálta a nemesi kiváltságokat és a jobbágyok elnyomott helyzetét is. Kifejtette, hogy nemesség hadi szolgálat fejében kapta volt kiváltságait, most azonban már jól begyakorolt állandó hadseregre van szükség, és ennek költségeit az egyháziaknak és a nemeseknek kell viselniük. Erős kritikát gyakorolt a nemesség által eszményített Werbőczy féle *Hármaskönyv* fölött is. Gyakran támaszkodik érvelése során Grotiusra is.¹⁶

Kollár könyve heves klerikális-rendi reakciót váltott ki, számos ellene irányuló röpirat látott napvilágot. A legfontosabb ezek közül a *Vexatio dat intellectum* címmel, névtelenül jelent meg,¹⁷ jellemzően összefoglalva a rendi ellenzék, a többség politikai gondolkodását. Eszerint a „szent Korona felsége” csak részben illeti a királyt, másik részben a rendeket. A szuverenitás tehát megoszlik az uralkodó és a rendek között, vagyis a rendek ellen föllépők is felségsértést követnek el.¹⁸

A felvilágosult abszolutizmus kibontakozása még fontosabbá és sürgetővé tette a természetjog tanításának a biztosítását. A természetjog ugyanakkor arra is alkalmasnak látszott, hogy segítségével megcáfolják a magyar nemesi rendi ellenzék közjogi ellenvetéseit is. Ezért a királynő tanácsadói a magyar közjog ok-

tatása helyett a Wolff-féle természetjog elvein nyugvó általános közjog tanításának a bevezetését javasolják. A természetjog oktatásának bevezetése ilyen körülmények között tehát azt is – sőt elsősorban azt – célozta, hogy a természetjogi elveken alapuló tudományok oktatása készítse elő a magyar közjog megváltoztatását.¹⁹

A királynő ezeknek a javaslatoknak megfelelően döntött 1769-ben. A jogi kari tanszékek számát ötre emelte, az eddigiek mellé létrehozva a természetjog és általános közjog tanszékét, amelynek tanárává a belgiumi származású Van der Hayden Henriket nevezte ki, aki „a bécsi egyetemen tanulmányait kitűnő sikerrel végezte és ugyanott az említett tanszéknek segédje volt.”²⁰

A TERMÉSZETJOG OKTATÁSA

Az új tanulmányi rendet Mária Terézia 1770-ben kibocsátott tanulmányi szabályzata rögzítette. Eszerint természetjogot délelőtt 8-9-ig adtak elő, délután 2-3 között pedig az általános közjogot vagy államjogot és a nemzetközi jogot tanították. Mindkét esetben Martini bécsi egyetemi tanár munkáit írták elő a kötelező tananyagként.

Martini fölfogásának részletes ismertetésére itt nincs helyünk.²¹ Munkáit az önállóság hiánya, a Wolff féle elmélet egyszerű és könnyen érthető földolgozása jellemezte. Emellett még jelentéktelenebbnek tartja a rendek jogállását. A legfőbb hatalom, melyet az uralmi szerződés átruházott, a rendekhez többé nem juthat vissza. Megszerzése nem függ koronázástól, vagy hitlevél-kiállításától. A rendeknek nincs ellenállási joguk, még ha sérelmet is szenvednek.²² Ezek a viszonylag új mozzanatok különösen alkalmassá tették Martini munkáit arra, hogy Magyarországon hivatalos tankönyvül szolgáljanak akkor is, amikor a Habsburg abszolutizmus már elvesztette felvilágosult jellegét és egyértelműen reakcióssá vált. Ezért nem véletlen, hogy Martini munkái Magyarországon 1848-ig voltak kötelezőek, míg Ausztriában csak az 1810-es évek végéig.

A természetjogi tanszék létrehozása azonban még a felvilágosult abszolutizmus jegyében történt. Ezért a természetjog tanárának azt is meghagyta az utasítás, hogy mivel a nyilvános előadásokban nem lehet minden kérdést kimeríteni, hallgatóinak nevezze meg a legkiválóbb írókat, akik a természet- vagy a nemzetközi jog egész rendszerét földolgozták, vagy ennek köréből monográfiákat írtak. Mivel pedig a legtanultabbak is a jogtudománynak ebben a részében könnyen esnek súlyos és veszélyes tévedésbe, ha egyébként sok hasznos dolgot is írtak, mutasson rá a tanár, hogy mindegyikben mit kell dicsérni és mitől kell óvakodni és cáfolja meg alaposan a vallásra vagy az államra káros tévedéseket. „Hogy a hallgatók az idők folyamán ne akadjanak ilyen könyvekre és előkészítés hiányában a jót a rosszal keverve, megkülönböztetés nélkül öleljék föl, vagy azoktól

tartózkodva semmi hasznuk se legyen, valamennyi szerző közül a leginkább fogja ajánlani Grotius *De Iure belli et pacis* című művének olvasását, amelynek minden nemzet előtt a legnagyobb a tekintélye.”²³

A természetjog tanítása azonban csak nehezen tudott kibontakozni,²⁴ azt a még mindig igen erőteljes rendi feudális szemlélet mellett gyakori személyi változások is fékeztek.

Van der Heyden már 1770-ben le akart mondani tanszékéről, Fekete György országbírónak azonban sikerült őt 1772-ig maradásra bírnia, amikor is Mária Terézia a bécsi egyetem általános közjogi tanszékére nevezte ki őt. Utódjául Stur Józsefet nevezte ki Bécsből, 1775-ben a tanszéket kettéválasztották oly módon, hogy a természetjogot a római jog történetével és institúcióival, a természeti közjogot és nemzetközi jogot pedig a digestákkal és a büntetőjoggal kapcsolták egybe. Az elsőnek említett tárgyakat tanította Stur, az utóbbiak tanárává pedig Demjén Antalt nevezték ki. A tanszék kettéválasztását 1777-ben, a Kar Budára költözésekor megszüntették, a természetjog, a természeti közjog és a nemzetközi jog tanítását – a magyar közjog tanításával kapcsolták össze. Ekkor Stur a római jog és a büntetőjog tanítását vette át, Demjén pedig az újonnan föllállított nagyszombati akadémiánál maradt.²⁵ Így 1772-1782 között Petrovics József töltötte be a természetjogi tanszéket, őt azonban 1782-ben a zágrábi akadémia igazgatójává nevezték ki. Ekkor az uralkodó a kar javaslatára Demjén Antalt nevezte ki a természet- és nemzetközi jog és általános államjog tanárává, aki ezt az állást 1806-ig, nyugalmába vonulásáig töltötte be. Utódja előbb a jezsuita Hirsch Mihály (1807-1809), majd Markovics Pál (1810-1829) lett.²⁶

A természetjogi tanszék valamennyi eddig felsorolt tanárát az jellemezte, hogy a legcsekélyebb önállóság nélkül Martini tételeihez ragaszkodtak, azok magyarázatával foglalkoztak.²⁷ Noha Martini könyvei még 1848-ig kötelező tankönyvek voltak, bizonyos újabb törekvések Markovics 1829. évi nyugdíjazását követően már észlelhetőek voltak.

Mindezt tudva sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a felvilágosult abszolutizmus jelentős előrelépést, emelkedést hozott a korábbiakhoz képest.²⁸ A felvilágosult abszolutizmus tehát mind gyakorlatában, mind pedig Martini-féle elméleti kifejeződésében a felvilágosodás egyik változatát képviselte, amellyel szemben szintén „nagy erővel jelentkeztek a retrográd, visszahúzó, felvilágosodás-ellenes tendenciák.”²⁹ Ezeknek a retrográd erőknek az erőteljes hatását mutatja egyfelől az, hogy a kor leggyakrabban használt jogi kézikönyvét³⁰ egyértelműen a hagyományos, vallásos barokk rendi szemlélet jellemezte,³¹ másrészt pedig az a tény, hogy Martini fölfogását a szakirodalomban kizárólag „jobbról”, a hagyományos barokk rendiség oldaláról támadták.³²

A Martini-féle természetjog oktatásának a bevezetése tehát egyértelműen előrelépés volt, haladó jellege azonban erősen korlátozott volt, mivel az újonnan

létrehozott természetjogi tanszék még a felvilágosult abszolútizmus keretei között adott lehetőségeket sem tudta valóra váltani, működése szélesebb körben hatástalan maradt. Jól mutatja ezt az, hogy az első hazai jogelméleti vitában, amelyik Adámi János könyve körül robbant ki, képviselői nem vettek részt,³³ távol álltak továbbá a fölvilágosult rendiség elképzeléseitől is, eltérően a kar más tagjaitól, mint pl. Barits Adalbert (Béla).³⁴ Amíg tehát „a felvilágosult abszolútizmus bécsi központja olykor olyan műhely, politikai iskola szerepét is betöltötte, amely kiindulásul szolgálhatott más, további tendenciák képviselői számára”³⁵ (gondoljunk csak Bessenyeire vagy a magyar jakobinusokra), a természetjog egyetemi oktatása ilyen előkészítő szerepet nem játszott. Ebben közrehatott az is, hogy a természetjog professzorai nem csak természetjogászok voltak, sőt irodalmi munkásságot is elsősorban más területeken fejtettek ki,³⁶ mivel a Martinihoz való szigorú ragaszkodás követelménye mintegy fölmentette őket az önálló tudományos munka alól. Kétségtelen viszont az is, hogy mire a tanszék megszerveződött és megszilárdult, az udvar politikája egyértelműen és szélsőségesen reakcióssá vált. 1795-ben eltiltották Kant elméletének a tanítását.³⁷ A körülmények kétségtelenül „a kiszabott tankönyv szoros követését sok tekintetben tanácsossá tették”,³⁸ azonban a modernebb és haladóbb Kanttól való tartózkodást nem lehet pusztán a körülmények kényszerítő hatásával magyarázni, amit az is mutat, hogy a Kar 1820-ban is ragaszkodott a Martini-féle tankönyvekhez.³⁹

A TERMÉSZETJOG, ILL. AZ ÉSZJOG TANSZÉKE A 19. SZÁZAD MÁSODIK ÉS HARMADIK NEGYEDÉBEN

A jelzett időszakot – annak ellenére, hogy Martini tankönyve hivatalosan 1848-ig kötelező volt – Kant egyre erősödő hatása jellemezte. Markovics Pál 1829-ben történt nyugdíjazásától a tanszék 1832-ben történt betöltéséig helyettes tanárként az előadásokat Szilbenliszt Mihály tartotta, aki 1827 óta a büntetőjog ill. a római jog tanára volt.⁴⁰ Előadásainál Martini munkáját kellett volna használnia, attól azonban némiképp eltért, ezért a kari igazgatóhelyettes mint kifogásolni valót jelentette a felsőbb hatóságnak, hogy Szilbenliszt nemcsak Martini tételeit, hanem saját munkáját is előadta,⁴¹ és ezzel – Pauler szavaival – „az újabb jogbölcészeti elveknek első hirdetője lett az egyetemen.”⁴²

Az „új elveknek” itt említett hirdetése Kant hatását, pontosabban a Kant hatása alatt álló Zeiller és Egger bécsi tanárok fölfogásának az átvételét jelentette.⁴³ Szilbenliszt még 1823-ban mint a győri jogakadémia természetjog tanára adta ki könyvét,⁴⁴ amely zömében Zeiller és Egger műveinek fordítása illetőleg kommentárja.

1832-ben a természetjog és a magyar közjog tanárává *Virozsil* Antalt nevezték ki, aki a tanszéket 1862-ig töltötte be.⁴⁵ Virozsil 1792-ben született Selmecbányán, apja könyvkötő volt. Előbb papi pályára lépett majd a többi főúri családdal rokonságban lévő Zerdahelyi Gábor családjánál vállalt nevelői állást, ahonnan neki magának is több ismeretsége származott. A papi rendből hamarosan kilépett, magánúton elvégezte a jog- és államtudományokat, 1823-ban a pesti karon jogtudorrá avatták. Egyetemi tanári kinevezése előtt a pozsonyi akadémián tanított.⁴⁶

Első munkája nemzetközi jogi volt, amelynek kiadását azonban a cenzúra nem engedélyezte, mivel a be nem avatkozás elve mellett foglalt állást, ami ellentétben állott az osztrák politikával. Ez bizonyos nehézségeket okozott számára egyetemi tanári kinevezése során. 1833-ban jelent meg természeti magánjoga.⁴⁷ E könyve miatt a nádornál följelentették, szemére vetvén, hogy eltért Martinitől. A följelentés mögött nem politikai ellenvetések húzódtak meg, hanem az, hogy Virozsil munkája „bonyolult fölosztásával, nem könnyen áttekinthető szerkezetével olyanoknak való, akik már jártasak a természetjogban ... Ha a három kötetből kellene a diákoknak tanulni, egészen összezavarodnának, Virozsil tehát Martini könyvének előadására kell szorítani.” A politikai mondanivalóra jellemzőbb a kari igazgató válasza: „Virozsil amúgyis Martinit követi előadásában, a maga könyvét csak segédeszközüül használja ... A cenzor nem kifogásolhatja a tudós tanár természetjogi tételeit. Csak ne legyen a munkában semmi, ami a vallásnak, a jó erkölcsöknek, az uralkodónak és a közbiztonságnak ellentmond. A könyvben nincs új módszer, amivel a feljelentő megvádolja. Ilyet még nem talált föl senki a természetjogban, Virozsil sem.”⁴⁸ A följelentésből Virozsilnak nemhogy hátránya nem származott, hanem József nádor 1836-ban fiának, István főhercegnek jog- és államtudományi oktatásával bízta meg, akinek a számára elkészítette az egész közjog összefoglalását, amit utóbb ki is adott.⁴⁹ A munka kiadását a felsőbb hatóság csak azzal a föltétellel engedte meg, hogy azt sem maga nem használhatja előadásában, sem tanítványainak el nem adhatja.⁵⁰ Virozsil helyzete az 1840-es években egyre inkább megrendült, mivel magyarul nem tudott és szemben állt a magyar nemzeti törekvésekkel.

Emiatt 1848-ban kénytelen volt nyugdíjba vonulni. A szabadságharc bukása után előbb az egyetem ideiglenes tanácsának elnökévé nevezték ki, majd tíz évig az egyetem rektori tisztét töltötte be. Tevékenységét Szabó Imre akként jellemzi, hogy „az osztrák udvar teljes megalégedésére látta el feladatát és jelentős szerepe volt a pesti jogi kar elosztrákosodásában, a német nyelv bevezetésében.”⁵¹ Azt, hogy a közvélemény is így ítélte meg, Pauler is elismerte,⁵² azonban magatartását részben a körülményekkel, részben pozitívnak minősíthető megnyilvánulásával igyekezett mentesíteni. 1860-ban rektorsága megszűnt, 1862-ben a pesti karról nyugdíjba vonult, 1863-tól 1868-ban bekövetkezett haláláig a bécsi egyetemen a magyar közjog tanára volt.

1848 utáni publikációi már kívül esnek a tulajdonképpeni észjog keretein. 1852-ben adja ki enciklopédiáját,⁵³ amelyben az állam és jogtudományok tárgykörét, rendszerét és a módszertan fő elveit tárgyalta, majd közjogi kérdésekkel foglalkozott⁵⁴ és csak a bécsi egyetemen tartott bemutatkozó előadásában tért vissza a természetjog problémájához.⁵⁵

Virozsil a magánjog tekintetében Kant követőjének tekinthető, a közjog területén pedig a Martini-féle elveket, érveket és indoklásokat ismétli meg.⁵⁶ A természetjog alapelve szerinte az emberek egyenlősége.

Virozsil utóda az észjog tanszékén Pauler Tivadar lett. Paulert először 1848-ban Eötvös József, a Batthyány-kormány kultuszminisztere nevezte ki egyetemi tanárrá, a szabadságharc után azonban csak mint helyettes tanár folytathatta működését, 1852-ben nevezték ki ismét az ész- és büntetőjog rendes tanárává, majd Virozsil nyugdíjba vonulása után 1862-75 között, majd 1878-tól 1886-ban bekövetkezett haláláig pedig igazságügy-miniszter volt.⁵⁷ A közvetlen utókor véleményét közéleti szerepéről az alábbi értékelés mutatja: „Igazságügyi alkotásai, ha nem is viselik magukon a Horváth Boldizsár bátor, gyökeres reformjainak bélyegét, elég jelentékenyek. A büntetőtörvénykönyv megalkotásának egyik fő előkészítője és tényezője volt: a polgári peres eljárást átalakította: új végrehajtási törvényt készített: a polgári törvénykönyv javaslatának kidolgoztatását megkezdte.”⁵⁸

Pauler Tivadar legfontosabb művei a következők voltak: *Az álladalom jogalapja* (1945), *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota* (1842-43), *Bevezetés az észjogtanba* (1852), *Észjogi alaptan* (1854), *Jog- és államtudományok encyclopediája* (1857), *Büntető jogtan* (1864-65). Az értékelések általában ez utóbbit tekintik Pauler fő művének.⁵⁹

Saját fölfogását Pauler a következőkben foglalta össze: „Tanításaimban saját munkámat az észjog előtanáról, az alkalmazott részre nézve Virozsil munkája fentebb említett magyar fordítását, a múlt, s a jelen évben Schilling Frigyes lipcsei tanár Werner tanár által magyarított kézikönyvét követem. A Kanti gyakorlati bölcsészettnek híve annak alapelveihez ragaszkodom, kellő tekintettel a tudomány haladására.”⁶⁰

A pesti egyetem természetjogi-észjogi tanszékének története az előzőekből is kitűnően a 19. század második és harmadik negyedében a viharos politikai változások ellenére sem mondható mozgalmasnak: ezt az időszakot az alig változó észjog változatlan uralma jellemezte. A tanulmányi rendben azonban igen gyakran került sor változásokra, közöttük számos olyanra is, amelyek az észjog jelentőségét, oktatását, az egyetemi tanulmányokban játszott szerepét érintették.

1848. május 4-én Eötvös József felszólította a Kart az oktatás reformjára vonatkozó javaslata kidolgozására, amit – a Kar többi tagjával valószínűleg egyetértve – Frank Ignác készített el. Ebben szükségesnek tartják az encyclopedia vagy bevezetés fél évig tartó tanítását, ami a tudománykörök rövid

vázlatát és módszereit, a tudományok történeti fejlődésének és a tudományos irodalomnak az ismertetését ölelné át. Emellett összehasonlító jogtudomány vagy jogbölcselet volna még tanítandó, mégpedig a többség véleménye szerint a természetjog.⁶¹

A szabadságharc bukása következtében e javaslat megvalósítására már nem kerülhetett sor. 1849-ben a Kar kinyilvánította azt a kívánságát, hogy jogi *encyclopediát* és metodológiát mint előkészítő tanulmányt főtárgy gyanánt adjon elő a természetjog tanára. A Kar álláspontja szerint főtárgyaknak azok nevezhetők, amelyek ismerete oly szükséges, hogy anélkül állami szolgálatba lépni nem is lehet. Ezek közé tartozik a természetjog, mint minden pozitív törvényhozás alapja és a jog bölcseletének forrása.⁶² A neoabszolutizmus számára azonban gyanús a jogbölcselet, még lehető legszelídebb természetjogi vagy észjogi formájában is, számára elsősorban a történeti jogi iskola tűnt megfelelő ideológiának. Ez az osztrák kormányzat egyetempolitikájában is kifejeződött. Már 1849-ben „az észjog tanszékével a büntetőjog kapcsolatot egybe”,⁶³ ezáltal „a jogbölcseletet nagyrészt arra irányították, hogy csak a büntetőjog bölcseletének a kérdésével foglalkozzék.”⁶⁴ Részben a jogbölcselet ellensúlyozására vezették be a jogi *encyclopediát*, „ami nem volt más, mint bizonyos jogi alapfogalmak meglehetősen alacsony színvonalú és bevezető jellegű ismertetése.”⁶⁵ Az 1850-ben bevezetett államvizsga tárgyai között ugyan még szerepelt a jogbölcselet, éppúgy mint a szigorlati tárgyai között,⁶⁶ az 1855. szeptember 25-én elfogadott és a monarchia valamennyi egyetemére nézve kötelezővé tett tanrendet az elosztrákosító törekvések mellett a történeti jogi iskola előtérbe állítása és a jogbölcselet visszaszorítása jellemzi. Pauler erről így ír: „Ezen új tanulmányi rendnek a félhivatalos indoklásában nyíltan bevallott célja a jogbölcseleti iránynak megszorítása, a jogtörténelminek túlsúlyra emelése volt.”⁶⁷

A jogbölcseleti tanulmányi idejét egy félévre szorították vissza, méghozzá a rövidebb tavaszi félévre; a jogbölcseletet az államvizsga tárgyai közül törölték.⁶⁸

Az 1855. évi tanterv olyannyira összefonódott a neoabszolutizmussal, hogy „az októberi diploma folytán visszaállított magyar kir. helytartótanács az egyetemi hatóságokat azon intézkedések kijelölésére szólította föl, melyeket a változott országos viszonyok, az alkotmányos élet föléledése szükségesnek mutatnak föl.”⁶⁹ Miután a Kar javaslatát elfogadták, „az 1861/2. tanévben az észjogtudomány története és rendszere ismét régi kiterjedésében adatott elő.”⁷⁰

A Kar mind 1861. évi, mind 1868. évi reformjavaslataiban, a jogbölcseletet mind az államvizsgálati, mind a szigorlati tárgyak közé sorolandónak véleményezé, mi az 1874. államvizsgálati és az 1875. szigorlati szabályzatban meg is történt.⁷¹

A jogbölcselet „rehabilitálása” fejeződött ki abban is, hogy a „vallás- és közoktatási minisztérium az egy tanszékben egyesült főtantárgyak különválasztását 1870. szeptember 21-én elvileg kimondván, a büntetőjog tanítása az észjogétól

el fog különíttetni, és ez utóbbi mint egy századdal azelőtt, külön tanszék tárgyát kizárólag fogja képezni.”⁷² A tényleges szétválasztásra 1872-ben, a Pauler miniszteri kinevezését követő új egyetemi tanári kinevezések kapcsán került sor.

A JOGBÖLCSELET TANSZÉK A 19. SZÁZAD VÉGÉN. PULSZKY ÁGOST MUNKÁSSÁGA

Pulszky Ágost (1846-1901), Pulszky Ferencnek, Kossuth londoni követének majd emigrációs társának a fia – külföldön folytatott gimnáziumi tanulmányok után – 1868-ban végezte el a pesti egyetem jog- és államtudományi karát. Már ugyanabban az évben elkészült első jelentősebb munkája *A római jog s az újabbkori jogfejlődés* címmel, amelyet 1868 októberében olvasott föl a MTA ülésén.⁷³ Már ebben a tanulmányában is kitapintható Pulszky fölfogásának néhány jellemző vonása, így törekvés a jogtudomány, közelebbről a jogbölcselet feladatainak a tisztázására, a korábbi uralkodó irányzatoknak – az észjognak és a történeti jogi iskolának – a kritikai értékelése, valamint a történeti-szociológiai szemlélet.

1885-ben jelenik meg egyetemi előadásain alapuló, nézeteit összegző fő műve *A jog és állambölcsezet alaptanai*.⁷⁴

Négy részre tagolódó főművének első részében tudományelméleti kérdéseket tárgyal. Első gondolatként azt szögezi le, hogy „a jog- és állambölcsezet az emberi társas együttlét alakzatainak és szabályainak elmélete, vagyis azon tudomány, mely az emberi közösségek intézményeinek természetét, jelentőségét és rendszerét eredetük, összefüggésük és eszményeik törvényeit tünteti elő. Mint ilyen, a társadalmi tudománynak ága; ezzel együtt egyszersmind a bölcsezeti tudomány köréhez tartozik.”⁷⁵ Ez a megfogalmazás jelzi Pulszky pozitívizmusának jellegét: fölfogása nem a jogászai pozitívizmus egyik változata, hanem a jognak olyan társadalombölcselete, amelynek elméleti és módszertani alapját a pozitívista filozófia képezi.

A továbbiakban Pulszky a tudományra vonatkozó fölfogását fejti ki, amelynek két jellemző vonása a pozitívista tudományeszmény⁷⁶ és az agnoszticizmus.

Fő műve második részében társadalomelméletét fejti ki. Módszertani elveitől eltérően itt nem az eszmények módszere és nem is a lélektani alapon megvalósuló dedukció, hanem a történeti fejlődés ábrázolása játssza a főszerepet. Kiindulópontja az emberek társas együttléte, amit elsősorban biológiai okokra vezet vissza: az ember esetében már helyzeténél és tisztán állati természetének követelményeinél fogva minden föltétel kedvező arra, hogy társasági hajlam fejlődjék ki az emberek között.⁷⁷

Pulszky monográfiájának harmadik fő része *Az állam* címet viseli, amelynek jelentős része az elmélettörténeti eszme-futtatás.

Pulszky államelméletének ebben a részben is jellemző vonása, hogy központi problémája a társadalom és az állam viszonya. Ezt a problémát itt – társadalomelméletében kifejtettek alapján – három részösszefüggésben, három fejezetre bontva tárgyalja. Az állam fogalma és elemei kapcsán a megoldandó probléma az állam és társadalom fogalmi elhatárolása a két jelenségnek a társadalomelméletben kifejtett szoros kapcsolata, sőt részleges azonossága alapján.

A monográfia utolsó nagyobb része a szűkebb értelemben vett jogelmélet kérdéseivel foglalkozik. Pulszky monográfiájának ezt a részét – hasonlóan államelméleti fejtegetéseihez – a jog fogalmának a kérdésével indítja. Eszerint „a jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összetesen mindig mint az állam akarata jelentkezik, nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben, vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban. Az államakaratra ugyanis, mint a közösségi tudatnak megfelelően, természetesen az uralkodó társadalmi érdek, illetőleg az uralkodó társadalom létfeltételeinek megállapítására és fenntartására kell vonatkozni, a melyeknek az emberi tevékenységtől függő eleme éppen az állam alkatrészeit képező alárendelt társadalmak és egyének tevékenységének oly szabályzásában áll egyrésztől, a mely a közösségi feladatok megoldásához szükséges, másrésztől annak biztosításában, hogy egy tag cselekvősége a másénak határaiba ne ütközzék, az egyéni érdekeknek a társadalmi érdekekkel összhangzó érvényesítése, és így a társadalmi rend fenntartása szempontjából.”⁷⁸ Az idézett szövegből nyilvánvaló Pulszky fölfogásának egyik már említett hibája, az állam és a jog egymással való kölcsönös meghatározása. A jogpozitivismus egyoldalúságán való túllépésre, a formális fogalmak társadalmi megalapozására az érdek szerepének vizsgálata szolgálna. A további elemzés azonban nem ezt az utat követi, hanem pszichológiai magyarázatot próbál nyújtani.

Elemzésének konklúziójaként Pulszky megállapítja, hogy az előbb vizsgált képzetekben illetőleg fogalmakban kifejeződő megvalósítandó állapotok, a hajlamok és az erények ezen egész sora tehát alapjában azon szükségérzetben gyökerezik, hogy az emberi igények kielégíttessenek, hiszen az maga vezetett volt a társadalom köreinek alakulására és szervezetére, a melyeknek az emberi tudatos cselekvőségtől függő és arra vonatkozó föltételei a jogban foglalvák össze.” Ebből következik – és Pulszky itt túllép a jogpozitivismuson –, hogy „a jog fogalma azonban mindig túlterjed összetes megtestesítésén, és kapcsolatos a közösség nemcsak fennállásának, hanem egyszersmind fejlődésének föltételeivel, sőt olyanokkal is, a melyeknek illetően minősége még teljesen tudatra nem jutott, de meg olyanokkal is, a melyek már nem tekintetnek múlhatatlanul e föltételek közé tartozóknak, és esetleg csak a múltban szerepeltek ilyenek gyanánt. E föltételek pedig mint felsőbb hatalom parancsai jelentkeznek.”⁷⁹

Mindebből a jogfogalom meghatározását illetően az következik, hogy meg kell különböztetni „e parancsok fajait, ... kideríteni melyek a maradandók, me-

lyek a mulandók, és így a jog eszméjének közös és állandó vonásait az azzal összevegyült fogalmak tömegéből kiválasztani.”⁸⁰ Pulszky a vallási parancsokat, az észparancsokat, a társadalmi kívánalmakat és a tételes jogban nyilvánuló állami parancsokat különbözteti meg egymástól, amit azután pszichológiailag, a fogalmak differenciálódásával, a megismerés fejlődésével próbál megalapozni. Ez azonban csak látszólagos megalapozás, hiszen előzőleg már kiinduló tételként rögzítette az eredményt, a „tételes jogban megnyilvánuló állami parancs” fogalmát.

A fejezetet a jogfogalom fejlődésének elmélettörténeti elemzése zárja. Monográfiájának utolsó, *A jog forrásai és alakjai* c. fejezetében, amelyben a jogforrások és a jogforráselmélet történeti fejlődését áttekintve foglalkozik – csekély önállósággal – olyan elméleti problémákkal, mint a jogforrások fajai, a jogszabály-értelmezés, az analógia és a kodifikáció.

Monográfiájának megjelenését követően „1885 után ... egyre inkább fölbomlik tevékenységei között az egyensúly, és politikai működése kerül előtérbe.”⁸¹ Ez végül is azt eredményezi, hogy megvált az egyetemről. 1894-ben, amikor Eötvös Loránd lett a kultuszminiszter, Pulszky elvállalja az államtitkárságot. Tudományos- és főleg tudományszervező tevékenysége ugyan ezzel nem szűnt meg⁸², 1894-től 1901-ben bekövetkezett haláláig kifejtett munkássága azonban már nem tartozik szorosan tárgyunkhoz.

Pulszky megürült tanszékeire pályázatot hirdettek, és „az öt folyamodó közül a Kar 1895 májusában jelölt: 1. Pikler Gyula, 2. Csarada János, 3. Kiss István. Mind Pikler Gyula, mind Csarada János c. ny. rk. tanárokat 1896. augusztus 20-án kinevezték ny. rk. tanárrá. Kötelességük volt a jogbölcseletről félévenként váltakozva 5 órás, a nemzetközi jogból 3 órás, a jog- és államtudományok encyclopediájából 2 órás kollégiumot tartani, valamint ezekből vagy történetükből speciál-kollégiumokat hirdetni.”⁸³

A JOGBÖLCSELET A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A jogbölcselet művelésének műhelyei a 20. századi Magyarországon is – a korabeli Európa más országaihoz hasonlóan – elsősorban az egyetemek, pontosabban a jogi karok jogbölcseleti tanszékei voltak. A kiegyezés után rohamosan fejlődő magyar társadalomnak egyre több jogászra és közigazgatási szakemberre volt szüksége. A polgári fejlődés igényeinek az egyetlen jogi kar és a kis létszámú jogakadémiák már nem feleltek meg. Nyilvánvalóvá vált új egyetemek és ezeken belül új jogi karok alapításának szükséglete. A második egyetem székhelyül természetesen kínálkozott Erdély fővárosa, Kolozsvár. Itt az 1872. évi XIX. tc. hozta létre a négy karból álló egyetemet, amely majd az 1897-ben ki-

adott alapítólevél szerint Ferenc József nevét vette föl. A század elején további egyetemek illetőleg jogi karok alapítására került sor: az 1912. évi XXXVI. tc. alapján 1914-ben kezdte meg működését a pozsonyi és a debreceni jogi kar.

A magyar jogfilozófia európai mércével mérhető önálló tudomány rangjára a 19. század végén emelkedett, ami elsősorban Pulszky Ágost nevéhez fűződik. Alapvetően Pulszky fölfogását folytatta és fejlesztette tovább utóda és tanítványa, Pikler Gyula (1864-1937), aki a budapesti egyetemen 1886-ban a jogbölcselet magántanára, 1891-ben rendkívüli, 1903-ban pedig nyilvános rendes egyetemi tanára lett. Első publikációi a közgazdasági tárgykörben íródtak, legjelentősebb jogbölcseleti munkái az 1890-es években születtek meg, ezekben fejtette ki ún. belátásos elméletét. (*Bevezető a jogbölcseletbe*, 1892, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, 1897). E művek múlt századi megjelenése ellenére Pikler egyértelműen a 20. századi magyar jogbölcselethez tartozik, egyrészt azért, mert a század első évtizedében több munkájában is továbbfejlesztette elméletét, másrészt pedig azért is – és ez a fontosabb –, mert a század első fele jogbölcseleti vitáinak közép-pontjában Pikler állt.

Pikler a pozitívizmus szellemében a tudományos és társadalmi haladás megőrződés híve, ami közéleti szerepvállalásaiban is kifejeződött. A Társadalomtudományi Társaságnak megalakulását (1901) követően alelnöke, majd a Társaságban bekövetkezett szakadás után, 1906-tól annak elnöke.⁸⁴ Szellemi hatása tetten érhető a *Huszádik Század* indításánál (1900). Szerepet játszott Társadalomtudományok Szabadiskolájának (1906), továbbá a Galilei Körnek (1908) az alapításánál, a Társadalomtudományi Könyvtár kiadásánál is. Élesen bírálta a 19. századi magyar jogbölcselet akkorra már vitathatatlanul túlhaladottá vált uralkodó áramlatait, az észjogi és a történeti jogi iskolát, ami a jobboldali politikai körök részéről támadásokat váltott ki. Az észjogi fölfogással szemben a Nyugat-Európában mintegy két évtizeddel korábban virágkorát élő, Comte és Spencer nevével fémjelvezhető pozitivisták eszmerendszer alapján fogalmazta meg bírálatait. Ennek a pozitívizmusnak a jogbölcselet területén jellemző vonása volt az ún. metafizikaellenesség, vagyis a filozófia és a jogbölcselet közötti szoros kapcsolatnak az elutasítása. A filozófiának nem lehet köze a jogbölcselethez, a filozófia nem tudomány: „a filozófia ott kezdődik, ahol a tudomány végződik”.⁸⁵ A múlt jogbölcseletének minden iránya természetjogi jellegű volt.⁸⁶ Ezzel szemben a jogbölcselet pozitív tudomány: a jog világának sajátos törvényeit tárja föl.⁸⁷

Pikler kritikai észrevételei is jelzik, hogy a jogbölcselet feladatának a jog fejlődése és működése objektív törvényszerűségeinek, a jog társadalmi előfeltételeinek és társadalmi hatásának a kutatását tekintette, és a pozitívizmus természet-tudományos tudományos szemléletének megfelelően ezt úgy fogalmazta meg, hogy „a jogbölcselet a jognak tulajdonképpeni tudománya, ugyanolyan értelemben, mint a természettudomány a többi természetnek.”

Pikler magyarázó elméletének központi kategóriája a célszerűségi belátás, általában ezen alapul az emberek cselekvése. Az emberek szükségleteik kielégítése érdekében olyan megoldásokat keresnek és olyan eszközöket alkalmaznak, amelyeket ebből a szempontból a leginkább alkalmasnak tartanak. Ezért a jogot más társadalmi intézményekhez és a különféle közösségekhez hasonlóan alapvetően az emberek célszerűségi belátása hozta létre,⁸⁸ bár kivételesen – a célszerűségben való tévedés következtében⁸⁹ – más tényezők is hatnak. A belátás a célszerűséget akarja megvalósítani. Célszerűsége a biológiai célszerűséget értette, azaz az élet fönntartását, a szükségletek kielégítését. Ez Pikler belátásos elméletének alapgondolata, ami egyben azt is jelenti, hogy az emberek olyan társadalmat, olyan intézményeket, olyan jogot létesítenek, amilyen az adott ismereteiknek megfelel s aminőt helyesnek, megvalósítandónak, ésszerűnek, célszerűnek tartanak.⁹⁰ A célszerűségi belátás nemcsak a jog létét alapozza meg, hanem annak fejlődését is, amiből viszont a hatályos jog közvetett igazolása következik, hiszen a jogfejlődés útja nem egyéb, mint egyre jobb és megfelelőbb jogintézmények fölismerése, föltalálása. A fejlődés és benne a jogfejlődés is szakadatlan haladás a tökéletesebb felé; a jogfejlődés egyirányú fejlődés, az adott jogrendszer tehát mindig az addig ismert legtökéletesebb jogrendszer. Ezzel összhangban a jogot a mások érdekeit is figyelembe vevő együttműködés kényszerrel biztosított szabályaiként határozza meg. Ezek mint együttműködési szabályok rendszerint általánosan, mindenki számára hasznosak, még az egyenlőtlenség olyan intézményei is, mint a jobbagység.⁹¹ Ezért a jogszabályok többsége az alávettettek beleegyezésével jön létre és marad fenn.⁹² Pikler a jog igazságosságát azonosította annak célszerűségével, vagyis amikor a szükségletek ütközéséből eredő konfliktusokat a célszerűség alapján rendezik.⁹³

Mivel az emberi közösségek is a célszerűségi belátás alapján jönnek létre, ezért államelmélete abból indul ki, hogy nincs elvi különbség a különböző társadalmi egyesületek és az állam között.⁹⁴ Belátásos elmélete alapján fejti ki büntetélméletét is, amelynek tengelyében a büntetések igazságosságának, hasznosságának és célszerűségének az azonosítása áll, ami föltételezi, hogy a büntetés további bűncselekmények megakadályozása által nagyobb rosszat hárít el, mint amennyit maga okoz.⁹⁵

Pikler Gyulának az a törekvése, hogy belátásos elméletét megalapozza, és hogy a célszerűségi belátást elemi pszichofizikai tényekre vezesse vissza, azzal a következménnyel járt, hogy 1907-1908-tól kezdve a társadalmi és jogbölcseleti kérdések vizsgálata helyett a belátás pszichológiai, illetőleg fiziológiai folyamatának föltárása felé fordult és a közélettől is visszavonult. Életpályájának és tudományos munkásságának ez a második szakasza azonban már nem tartozik a huszadik századi magyar jogbölcselet körébe.

Somló Bódog (1871-1920) a magyar jogbölcselet külföldön kétségtelenül a legjobban ismert és elismert alakja. Pályáját két szakaszra bontható, annak elle-

nére is, hogy a két szakasz nem szigetelhető el egymástól hermetikusan, hiszen Somló nézeteinek a változását bizonyos folyamatosság jellemezte. E fönntartás ellenére is helytálló az a megállapítás, hogy pályájának első felében a Pulszky és Pikler által fémjelzett pozitivistá szociológiai jogbölcselet képviselője volt, míg 1908 után munkásságára az újkanti filozófia és jogbölcselet nyomta rá bélyegét.

Első korszakára jellemző, hogy a szociológiai szemlélet képviselői – kezdetben elsősorban Pikler, emellett Spencer és Marx – gyakorolnak rá hatást. Ezeket az elméleteket ugyanakkor bírálja is, igyekszik kialakítani saját álláspontját, amelyben változnak a hangsúlyok, és egyre erőteljesebbé válik a kritikai hangvétel. Ebben a korszakban írt művei eklektikus jellegűek maradnak. Számos szociológiai tanulmányt is publikált. Jogbölcseleti tárgyú művei közül a legjelentősebbek az *Állami beavatkozás és individualizmus* (1900), *Jogbölcselet* (1901) és a *Jogbölcseleti előadások* (1906). Ezekben kifejtett fölfogásának leginkább jellemző és figyelemreméltó fejtegetései a jogbölcselet sajátosságaival, a társadalmi törvényszerűségek jellegével és az állami beavatkozás kérdésével foglalkoznak.

Somló 1908-ra tehető módszertani fordulatát megelőzően több vitába is belekeveredett, így többek között korábbi mesterével, Piklerrel is. Ezzel egyidejűleg a közélettől is fokozatosan visszavonult és eltávolodott a *Huszádik század* körétől is. A szociológián belüli viták hatására a szociológia egészét tartja immáron alkalmatlannak a jogbölcseleti problémák megoldására. *A jog értékmérői* (1910) c. tanulmányában elutasítja azt a most naturalisztikusnak nevezett, korábban általa is képviselt fölfogást, amelyik a jog helyességét a társadalmi élet törvényszerűségeinek segítségével akarja kimutatni.

A jogfilozófia másik nagy alapproblémáját – a jog fogalmát és lényegéből eredő kérdéseknek a tisztázását – Somló a németül megjelent *Juristische Grundlehre (Jogi alaptan* 1917) c. könyvében tárgyalja, amelynek egy magyar nyelvű kivonatát is elkészítette. (*Jogbölcészlet*, 1920) A mű az újkanti jogbölcselet nemzetközi mércével is kimagasló teljesítménye, elsősorban ez szerzett Somlónak európai hírnevet és megbecsülést.

Somló gondolati kiinduló kérdése, hogy a jogászai gondolkodás mögött milyen legáltalánosabb fogalmak húzódnak meg, a jog fogalmának milyen fogalmi előfeltevései vannak. Úgy véli, a kérdést a tartalom és a forma megkülönböztetése segítségével lehet megválaszolni: a történetileg változó joganyagban a tartalom az esetleges és különböző, ami állandó és változatlan, az nem más, mint a jogi forma. Erre a megkülönböztetésre építi föl a jogtudományok rendszerét, abból kiindulva, hogy a jogi szabályok rendszerbe foglalása a kérdések két különböző körének megoldását igényli és kétféle módszert kíván. Egyik kérdéskör annak tisztázására irányul, hogy mit követelnek, mit írnak elő a jogszabályok; másik pedig arra vezet vissza, hogy mit is kell értenünk jogi követeléseken, eltekintve azok tartalmától. Az utóbbi kérdés természetszerűen megelőzi az előbbit. Egy jogrendszer kifejtése előtt tudnunk kell, hogy mit is kell jogrendszeren ér-

tenünk. E két kérdéskör alapján a jogtudományokat jogi tartalomról és jogi formáról szóló jogtudományokra osztja föl Somló. Az első csoporton belül a jogszabályok egy meghatározott csoportjának tartalmát rendszerbe foglaló tétel-tes jogtudományt, a jogi tartalmakat értékelő jogpolitikát és a jogtörténetet különbözteti meg. A jogi formáról szóló jogtudomány egyedül a jogi alaptan, amelyik határozottan eltekint a jogszabályok tartalmától és kizárólag azt vizsgálja, mit kell értenünk jogszabályon és melyek azok az igazságok, amelyek minden jogszabályra vonatkozóan megállapíthatók. Ez utóbbi jogtudomány a jog formáját tartja szem előtt. A jog tartalmával foglalkozó tudományok fölött áll, azoknak előfeltétele.

Somló jogi alaptanának bővebb ismertetésére nincs helyünk, csupán annak központi kérdésére térünk ki röviden. A jog fogalmán Somló egy rendszerint engedelmességgel találkozó, széles körre kiterjedő és állandó jellegű legmagasabb rendű hatalom szabályait érti. Tisztában van vele, hogy ebben a meghatározásban több bizonytalan kifejezés is szerepel, amelyeket igyekszik pontosítani, de hozzáteszi, hogy ezek meghatározatlanságát és képlénységét mégsem tudjuk teljesen megszüntetni. A jogfogalom bizonyos mérvű képlékenysége, széleinek csipkézettsége ugyanis hozzátartozik annak fogalmához. Aki a jog tükörsímára csiszolt fogalmát akarná megadni, az már e ponton eltévesztette feladatát.

Moór Gyula (1888-1950) a két világháború közötti magyar jogbölcselet vezető személyisége. Itthon nagy tekintélynek, Európa szerte elismertségnek örvendett, ezt azonban nem annyira elmélete eredetiségének, mint inkább szintézisre való törekvésének és világos és logikus kifejtés-módjának köszönhette. Somló Bódog tanítványaként kezdte pályáját, első írásaiban Stammler újkantiánus jogfilozófiája kritikai földolgozására vállalkozik. Moór jogbölcselete alapvetően szintén az újkanti irányzatba sorolható, fölfogása számos ponton szoros érintkezést mutat Somló újkanti korszakával, akit egyébként mindvégig igen nagyra tartott. Több esetben is úgy tűnik, hogy Somló gondolatát fejt ki, bontja ki Moór. Az újkanti filozófia szigorú értelmezésétől már legfontosabb művében, a *Bevezetés a jogfilozófiába* (1923) c. könyvében is eltért, amennyiben szintézisre törekedve a jog kauzális összefüggéseinek a vizsgálatát is a jogbölcselet feladatának tekintette. Pályája utolsó évtizedében elméletének ez a sajátossága fölerősödik, némi hangsúlyváltás figyelhető meg Moórnál, mindenekelőtt a filozófiai alapokat illetően. Fölfogása távolodott az újkanti filozófia módszertani kérdéseket előtérbe állító és a „van” és a „kell” világát élesen és mereven elválasztó marburgi irányzatától, és közeledett annak Rickert nevével fémjelzett, a szellemi értékek problémáját hangsúlyozó, a kauzális valóság és a szellemi értékek közötti értékes valóság szféráját elismerő bádeni irányzatához valamint Nicolai Hartmann ontológiájához. Arra azonban már nem maradt ideje, hogy e jelzett hangsúlyváltásoknak megfelelően jogfilozófiája egész rendszerét megújítva kifejtse.

Moór a jogfilozófián belül tudományelméleti és jogelméleti részt különböztet meg. Az első részben a főbb jogfilozófiai irányzatok mellett a jogfilozófia mibenlétét, főbb problémáit és a jogtudományok módszertani kérdéseit tárgyalja. A jogfilozófiát Moór szakfilozófiának tekinti. Amíg a filozófia vizsgálódása a mindenség egészére irányul, és azokat az előfeltevéseket vizsgálja, amelyekre minden szaktudomány támaszkodik, addig a jogfilozófia mint szakfilozófia vizsgálódását a mindenségnek csak egy részletére, a jogi jelenségek világára korlátozza, az összes jogtudomány előfeltevéseit kutatja, és ennek megfelelően hasonló kérdéseket tesz föl a jogi jelenségek világa tekintetében, mint a filozófia a világ egészére vonatkozóan. A jogfilozófia mint szakfilozófia különbözik a jogtudományoktól. A jogtudományoknak Moór – Somlóhoz hasonlóan – három nagy csoportját különbözteti meg: a tételes jogtudományok, az okozatos jogtudományok (jogtörténet és jogszociológia) és az értékelő jogtudományok (jogpolitikák) csoportját. Ezek a jogtudományok mindig a jog tartalmát vizsgálják valamilyen szempontból (szisztematikus kifejtés, kauzális összefüggések föltárása, értékelés), addig a jogfilozófia vizsgálódása mindig formális jellegű. Ezt a megállapítást Moór azzal a már említett újkanti állásponttal indokolja, hogy a forma valamely jelenségnek állandó jellemző vonása, a tartalom pedig mindaz, ami e jelenségcsoporton belül változó. A jogfilozófia létjogosultságát az adja, hogy a jogtudományok olyan előfeltevésekre épülnek, olyan fogalmakat tételeznek föl, amelyeket meghatározni maguk nem tudnak. A jogtudományok föltételezik a jog fogalmát, de azt meghatározni nem tudják; föltételezik a jog változását, de azt megmagyarázni nem tudják; végül a jog fogalma föltételezi, a tételes jog pedig magába foglalja az érték fogalmát, a jogpolitika pedig a joganyag értékelését tekinti feladatának. Mindez föltételezi az értékek mibenlétének, egymáshoz való viszonyának, a jog értékmérőjének és értékelése módszereinek a tisztázását, amit viszont a jogtudományok szintén nem tudnak nyújtani. Ezeknek a problémáknak a megoldására a jogfilozófia az illetékes, és ennek megfelelően a jogelméletet mint a jogfilozófia azon részét, amikor az közvetlenül tárgyával, a joggal foglalkozik, három problémakör alkotja. Az első a jogi alaptan, vagyis a jog fogalma és a vele összefüggő problémák tárgyalása, a második a jogelméleti jogszociológia, a jog okozatos összefüggéseinek általános szinten történő tárgyalása, a harmadik a jogi értéktan, vagyis a helyes jog problémájának a vizsgálata.

Horváth Barna (1896-1973) a két világháború közötti magyar jogbölcselet másik jelentős, Moórnál jóval eredetibb alakja, aki 1949-ben emigrációba kényszerült és ígéretes pályafutása derékba tört. Legfontosabb művei a Németországban publikált *Rechtssociologie (Jogszociológia, 1934)* és a *Jogelmélet vázlatja (1937)*, amelyekben szinoptikus és eljárási jogelméletnek nevezett fölfogását fejti ki.

Horváth Barna is az újkantiánus filozófiából indult ki, és a természeti valóság és az értékek szigorú elválasztása fényében indul neki a társadalom és a jog elemzésének. Látja azonban azt is, hogy a társadalmi jelenségekben az okozati

valóság és az értékek, illetve eszmék egybefonódnak, így, miközben kiindulópontja első lépéseként ezek külön tárgyiasságát rögzíti, második lépésként a külön tárgyiasságok „összenézését”, „együtt-nézését” vagy más szóval „szinoptikus” gondolati megragadását hangoztatja. E nézőpontjából ered egész társadalmiszemlélete is. Egész elmélete nem más, mint a két elszakított szféra „összenézése”, és eközben a külön tartás szükségességének állandó hangoztatása. Azt is lehet mondani, hogy így, miközben minden erőfeszítése arra irányul, hogy meghaladja az újkantiánus *Lét és Legyen* elválasztását, és minden kritikai elemzése ezen elválasztás hátrányos következményeit hangsúlyozza pl. a jog vonatkozásában, maga is foglya maradt az újkantiánusok kérdésfeltevéseinek. Horváth a külön tartott ismereti tárgyként felfogott két szférát csak gondolati tárgyként tartja együtt nézettnek és felfoghatónak. Szerinte a jog nem ismerettárgy, hanem normáknak és tényeknek, tehát egymást kizáró ismerettárgyaknak bizonyos séma szerinti folytonos kölcsönös egymásra vonatkoztatásban álló szemléletmód és ennek társadalmi objektívációja. Ez az egybevető (*szinoptikus*) módszer alap gondolata. Vagyis ez nem összetevő (*szintetikus*), hanem csupán együtt-néző vagy egybevető (*szinoptikus*).

Horváth jogbölcseletének „eljárási” jelzője arra utal, hogy a jog nem pusztán norma és nem is merő tény, hanem a kettő kapcsolata, elvont magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás. E kettőnek gondolati kapcsolata az eljárás és ezért a jogot mint legfejlettebb társadalmi eljárást lehet definiálni. A jog nem pusztán norma, hanem tényleg érvényesülő, tényekben pozitíválódó jogesetekről leolvasható norma – vagyis eljárás.

Ebben a megfogalmazásban már elhalványul az újkantiánus *Lét és Legyen* dualizmus problémaköre, és az angol jogelmélet hatására bírói esetjogi szemlélet áll előttünk: a jogot a perek szituációiban konkretizált normák és maga a konkretizálás folyamata és nem egyszerűen a tételes jogként kihirdetett elvont jogszabályok jelentik. Horváth jogelméletének bírói esetjogi szemléletét mutatják a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogértelmezés közötti összefüggésekre vonatkozó elemzései is. Ezek szerint a jogtétel még nem a teljesen kész jog, ennél fogva a jognak mindig csak töredékes, kiegészülésre váró értelme és jelentése van. A jogalkotás sem merő teremtés, nem semmiből alkotás. Ezt fejezi ki a történeti iskolának, az angol *common law* doktrínának és a szabadjogi iskolának az a közös alaptétele, hogy a jogot önkényesen „csinálni” nem lehet, hogy a jogot volta-képpen nem is alkotjuk, nem teremtjük, hanem csupán „megtaláljuk.”

A JOGBÖLCSELET A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az 1945-tel bekövetkező rendszerváltás természetesen a magyar jogbölcselet helyzetét és alakulását is nagymértékben meghatározta. A háború utáni első

években még a korábbi időszak jogbölcselelőinek (Moór, Horváth Barna, Szabó József és Bibó István) munkái is megjelentek, a Sztálin szellemében Visinszkij által értelmezett marxista jogelmélet – kezdetben zömmel fordítások alakjában – még csak mint az egyik álláspont jelent meg, de már ekkor sem tagadta, hogy perspektívikusan egyeduralomra tart igényt. A „burzsoá” jogtudománnyal szembeni kritika egyre durvult, az új időkhöz nem igazodó képviselőit adminisztratív intézkedésekkel hallgattatták el és távolították el a pályáról. A fordulat éve után kizárólagossá lett a Visinszkij féle sztálinista és vulgármarxista jogtudomány, az ún. szocialista normativizmus, méghozzá csaknem az 50-es évek végéig annak is sztálinista változata.

A szocialista normativizmus megalapozása Visinszkij nevéhez kapcsolódik. Ez a fölfogás a szovjet jogelméletben korábban uralkodó szociológizáló és pszichológizáló nézetekkel szemben a Kelsenhez hasonlóan a jog normajellegét hangsúlyozta, ennyiben bizonyos fokig előrelépésnek is tekinthető volt. Ugyanakkor elméleti hiányosságain és hibáin túl legfőbb negatívuma az volt, hogy a sztálini politikai gyakorlatot alátámasztó elmélet volt, amit szimbolikusan jelez az is, hogy megalapozója egyben a sztálini perek főügyésze volt. A szocialista normativizmus elnevezés arra utal, hogy a jog normajellegét egyoldalúan túlhangsúlyozta, annak értékvonatkozásait kifejezetten elutasította, valóságtartalmának vizsgálatát pedig – az eredeti marxi fölfogással szembefordulva – mellőzte. Ezek a sajátosságai hasonlítottak a múlt század második felében uralkodó törvénypozitivizmusra (vagy más néven szövegpozitivizmusra) és a Hans Kelsen nevéhez fűződő tiszta jogtan normativizmusára. Az a tény, hogy a magyar jogászok gondolkodásában korábban jórészt ezek a normativista fölfogások domináltak, könnyítette meg e normativizmus számos elemének máig tartó hatását.

A tematikusan átfogó jellegű szakirodalom legnagyobb hányadát kezdetben, az ötvenes évek elején szovjet fordítások és a szovjet jogelmélet alapján írt írásbeli tananyagok tették ki, amelyek szerzői között Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre és Vas Tibor nevét kell megemlítenünk, úgy is, mint a szocialista normativizmus legismertebb képviselőit. A jogbölcseletnek a politika szolgálólányává tétele a gyakori aktuálpolitikai változások körülményei között nem kedvezett monográfiák írásának, a rövidebb cikkek pedig a politikai elvárásokhoz igazodtak. A korszak jogelméletéhez hozzátartoztak a nem minden politikai szándék nélkül szervezett, a kritika és önkritika dramaturgiáját is fölhasználó viták is. Ezek közül a gazdasági jogról valamint a jog konstans elemeiről folytatott vitákat említjük meg mint – a korra és nem a jogbölcseletre – jellemzőeket.

A jogbölcseleti műhelyek annyiban változtak, hogy megszűntek a jogakadémiai és felfüggesztették a debreceni jogi kar működését, a szovjet modellnek megfelelően viszont létrehozták a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetét, amelynek igazgatója először Vas Tibor, majd Szabó Imre volt. Az 1980-as évek-

től megkezdődött az új jogi karok alapítása: először Miskolcon, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen és Debrecenben hoztak létre új jogi kart.

Az államszocializmus időszakának vezető jogbölcseleje és a marxista-leninista ún. szocialista normativizmus reprezentánsa Szabó Imre (1912-1991) volt. Számos hasonló pozíciót betöltő Kelet- és Kelet-Közép-Európai kollégájától előnyösen különböztette meg nyelvismerete, a nyugat-európai és amerikai szakirodalomra is kiterjedő műveltsége, amely összefüggésben nyilván nem volt közömbös az a tény, hogy az egyetemet a polgári demokratikus Csehszlovákiában, Prágában végezte el. Beregszászi születése révén pedig a szláv nyelvekben is otthonosan mozgott, ami lehetővé tette számára, hogy a szovjet jogelmélet eseményeiről gyorsan tájékozódjék. Különösen a hatvanas és a hetvenes években született írásairól mondhatjuk, hogy azok kulturáltságukkal jelentős mértékben elütöttek az ötvenes évek primitív cikkeitől, és Szabó Imre a nyugati jogfilozófusok számára is megbecsült vitapartnernek számított. Ezek a relatíve kedvező vonások természetesen nemcsak Szabó személyes kvalitásainak, hanem a politikai helyzet változásának a következményei is voltak. Ugyanakkor későbbi műveiből sem hiányzott teljes mértékben az ötvenes évek szemléletével való kontinuitás. Leegyszerűsítve és némiképp pontatlanul Szabó Imre jogelméletét mint a Kádár rendszer egyik, a rendszer keretei között is viszonylag konzervatív jogbölcseletét jellemezhetjük.

Művei közül elsőnek *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (1955) című, joggal híres-hírhedtnek nevezett monográfiáját kell megemlítenünk, részben hatása miatt, részben pedig mert jól mutatja Szabó elméletének jellemző vonásait. A mű erénye – és ez teszi lehetővé még ma is kellő kritikával való használatát –, hogy bőséges anyag alapján, többnyire korrekt módon idézve dolgozza föl anyagát. Többet nyomnak azonban a latban a mű negatívumai: kritikája előítéletes és külsődleges, számonkérő jellegű, elsődleges mércéje a marxizmus-leninizmustól való távolság, amit az elméletek gyakran félreértelmezett politikai hatásának (viszonylag haladó és reakciós) a vizsgálata egészít ki, az elméleti kritika ily módon túlpolitizálódik. Szabó kísérletet sem tesz a bírált elméletek problematikájának megértésére, az immanens kritika módszerét is csak szórványosan alkalmazza.

Szabó Imre jogelméleti álláspontját legszemléletesebben két szisztematikus monográfiája, *A jogszabályok értelmezése* (1960) és *A szocialista jog* (1963) alapján ismerhetjük meg. Az előbbi egy konkrét, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból fontos kérdés kapcsán, széles szakirodalmi anyagra támaszkodva, részletezően fejti ki álláspontját, a második pedig a marxista-leninista jogelmélet rövidebb, elsősorban az oktatás szempontjait szem előtt tartó összefoglalására vállalkozik.

Ennek megfelelően monográfiájában a jog általános fogalmát Szabó is olyan magatartási szabályok összességéként határozta meg, amely az uralkodó osztálynak a termelési viszonyok által objektíve meghatározott akaratának kifejezése és amelynek érvényesülését az államhatalom kényszerítő ereje biztosítja. A jogfogalom két lényegi eleme a jog gazdasági meghatározottsága és akarati jellege.

Ez a jogmeghatározás átvezet a szocialista normativizmus másik jellemző vonásához, volutarizmusához. Ez a voluntarizmus két vonatkozásban nyilvánult meg: egyrészt elméleti, másrészt mint politikai voluntarizmus. Szabó szerint az osztályakarát nem alapul az individuális akaratokon, nem önkényes, de azt nem mondja ki, hogy nem pszichológiai értelemben vett akaratról van szó. Igaz, azt sem mondja kifejezetten, hogy az, de a fizikai személyek megemlítése arra utal. Szabó szerint ugyanis az osztályakaratot természetes személyek, még hozzá az erre hivatott természetes személyek (még hozzá a munkásosztály pártja által erre hivatott személyek) fedezik föl és fejezik ki, az tehát ennyiben pszichológiai értelemben vett akarat, illetve azok összessége, de – mondja Szabó – nem egyszerűen az, amit úgy is lehet érteni, hogy az pusztán az individuális akaratok egy bizonyos részeinek, szelvényeinek az összessége. Kifejezetten csak annyit mond Szabó, hogy ez az akarat nem önkényes, hanem általános – de hogy pontosan a formát tekintve mit jelent ez az általánosság, arról hallgat.

Ennek az akaratfölfogásnak a terméketlenségét és sajátos dilemmáját jól jelzi a Peschka Vilmos és Szotáczy Mihály között a hatvanas években lezajlott vita.

A hatvanas évek második felétől a magyar jogbölcseletet a szocialista normativizmus meghaladására irányuló törekvések jellemezték, köszönhetően a szabadabb szellemi légkörnek és a Kádár korszak reformjainak. Ezek az elméleti törekvések kezdetben a szocialista normativizmus rendszerén belül, egy-egy kérdés újszerű és többnyire kritikai megfogalmazásában nyilvánultak meg, a későbbiekben azonban szétfeszítették annak elméleti és szemléleti kereteit, új elméleti-filozófiai orientációt kerestek maguknak, építve a hatvanas évek ún. marxizmus reneszánszára (ami egyébként még Szabó Imrét sem hagyta érintetlenül) és a marxizmuson belüli pluralizálódásra. Ezeknek a törekvéseknek a kezdeti eredményeire építve 1970-ben jelent meg az állam- és jogelmélet első háború utáni hazai tankönyve, amelynek jogbölcseleti fejezeteit Samu Mihály és Szotáczy Mihály írták.

Samu Mihály (1929-) számos tanulmányban a szocialista normativizmus vulgármaterializmusával szemben az állam és a jog viszonylagos önállóságát hangsúlyozta, *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja* (1964) c. monográfiájában elutasította azt a fölfogást, amely szerint a jogágakat az azonos társadalmi viszonyokat szabályozó jogi normák alkotják és ezzel szemben a jogrendszer tagozódásának az alapját a magatartási szabályok eltérő tartalmában és formájában, vagyis a jogalanyok eltérő jellegű magatartásának különböző módszerekkel

történő szabályozásában látta. Az inkább államelméleti tárgyú és csak részben jogbölcseleti jellegű *A hatalom és az állam* c. (1977) könyvében a jognak mint hatalmi jelenségnek a társadalmi integrációban játszott szerepét hangsúlyozta és a szocialista normativizmusnak a jogot a politika eszközének tekintő instrumentalizmusát bírálta. Munkásságának további említendő eleme a jogpolitika mint közvetítő szféra önállóságának a hangsúlyozása, a jogpolitika tudományos meg-alapozásának a lehetősége és szükségessége és ezáltal is a voluntarizmus elutasítása. (*Jogpolitika – jogelmélet*, 1989)

Péteri Zoltán (1930-) elsősorban a jogösszehasonlítás elismertetésével és jog-elméleti-módszertani alapjainak a tisztázásával járult hozzá a szocialista normativizmus meghaladásához és egyben a magyar jogásztársadalom látókör-ének a bővítéséhez.

A szocialista normativizmus kritikája és leküzdése terén a legnagyobb hatást Kulcsár Kálmán és Peschka Vilmos munkássága váltotta ki. Kulcsár Kálmán (1928-) pályafutása elején a szocialista normativizmus valóságidegenségével szemben a jogszociológia felé fordult. A jogbölcselet szempontjából legfonto-sabb művei: *A jogszociológia problémái* (1960), *A szociológiai gondolkodás fejlődése* (1966), *A jogszociológia alapjai* (1976), *A modernizáció és a magyar társadalom* (1986), *Politikai és jogszociológia* (1987), *A modernizáció és a jog* (1989). Kulcsár már a 60-as évektől kezdve a szociológiai jogelméletek elemzésén keresztül igyekezett a jog működésébe mélyebb belátást nyerni, és központi élményét a pusztán állami döntéssel létrejövő „papírjog” és a mindennapi életben lévő szabályszerűségek közötti összefüggések elemzése jelentette. Kezdetben úgy látja, hogy a jogszoci-ológia általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel, és ily módon küzdhető le a szocialista jogelmélet normativizmusa, a későbbiekben azonban egyre inkább a két diszciplína különbségét állítja az előtérbe és ennek megfelelően munkássá-gának zöme a hetvenes évektől az önálló tudománnyá vált jogszociológia illető-leg az általános szociológia területére esik, amely azonban közvetve továbbra is jelentős hatást gyakorolt a szűkebben vett jogbölcselet fejlődésére és az egész jogi közgondolkodás alakulására mindenekelőtt azáltal, hogy a jog társadalmi összefüggéseinek és kötöttségeinek a föltárásával a szocialista normativizmus voluntarizmusának konkrét és meggyőző kritikáját adta.

Peschka Vilmos (1929-) tekinthető a század utolsó harmada legjelentősebb magyar jogfilozófusának, aki a szocialista normativizmus kritikájából kiindulva impozáns elméleti építményt hozott létre. Már korai munkáiban (*A jogviszonyel-mélet alapvető kérdései*, 1960, *Jogforrás és jogalkotás*, 1965) Lukács György filozófiájá-ra támaszkodva törekedett a szocialista normativizmus meghaladására. Az osz-tályakarat általánossága kérdésében demokratikus töltetű és tendenciájában messzire ható kritikát fogalmazott meg és állást foglalt a bírói gyakorlat jogalakí-tó szerepének és Legfelsőbb Bíróság irányelvi és elvi döntései jogforrási jelle-gének az elismerése mellett. *A modern jogfilozófia alapproblémái* (1972) c. munkájá-

val a kortárs nyugat-európai jogbölcselet problematikájával szembesítette és gazdagította a hazai jogtudományt, ennek kapcsán a jog értékességének és igazságosságának a kérdéskörében dolgozta ki a maga elméletét, amelynek alapvető gondolata az volt, hogy a jog értékét és értéktelenségét az dönti el, hogy mennyiben járul hozzá az emberi lényeg kibontakozásához és realizálódásához. Peschka fölfogásának központi gondolata, hogy a jogot sajátos visszatükrözésnek és olyan objektivációnak fogja föl, amelyen belül eltérő fejlettségű és fokozatú jogi objektivációk jönnek létre a jogi normáktól a jogügyletig és a jogviszonyokig, és amelynek a működésére az jellemző, hogy befogadói tudat nélkül a jogi objektiváció mint olyan nem létezik, vagyis amit nem alkalmaznak, nem követnek, az nem lehet jog. A befogadói tudatnak ebből a nélkülözhetetlenségéből az is következik, hogy a jogi objektiváció normatív tartalma annak határai között némileg módosul, amikor az újra fel- és elismerő tudat a jogi objektivációnak az adott szituációban aktuális és érvényes tartalmát megállapítja. E jogbölcseleti koncepció megfogalmazásai közül *A jogszabályok elmélete* (1979) *A jog sajátossága* (1988) c. munkákat emeljük ki. Az elsőben Peschka a legfejlettebb jogi objektiváció, a jogi norma tekintetében, a másodikban pedig átfogó és egyben összefoglaló jelleggel fejtette ki elméletét. Különösen az utóbbi időben írt munkáiban – nem előzmények nélkül, éppen a befogadói tudat szerepének korábbi elemzéseire támaszkodva – nagy figyelmet fordított a jogi hermeneutika eredményeire, a jogot egyenesen a hermeneutika modelljének nevezve (*Appendix „A jog sajátosságához”*, 1992). Peschka jogfilozófiájának a jelentősége abban foglalható össze, hogy a jogi objektivációk összetettségének a hangsúlyozásával nemcsak a normativizmus elméletei alapjainak megsemmisítő kritikáját végezte el, de egyben olyan elméletet dolgozott ki, amelyik amellet, hogy a jognak többretegű, a pozitívizmus és a természetjog egyoldalúságainak a meghaladását ígérő koncepcióját nyújtja, lehetőséget teremt a modern jogfilozófia eredményeinek az integrálására valamint a jog strukturális problémáinak, társadalmi összefüggéseinek és értékvonatkozásainak a szintetizálására.

Varga Csaba (1941-) a szocialista normativizmustól való elszakadás sajátos útját járta be. Sokáig ő is Lukács György filozófiájára támaszkodva fejt ki jogbölcseleti kérdésekben vallott álláspontját (*A jog helye Lukács György világképében*, 1981, Kísérletek Lukács nyomán = *Politikum és logikum a jogban*, 1987) és a 80-as években írt munkáiban – nem utolsósorban a jogszociológia közvetlen fölhasználtságába és racionalizáló hatásába vetett remények alapján – erős az instrumentális szemlélet. A jog a politika eszköze vallotta ekkor Varga Csaba –, és a törvények preambulumát, ill. a miniszteri indokolás funkcióját mint a politikai célkitűzés manifesztációját helyezte a középpontba. Ugyanígy a kodifikáció történeti fejlődésében a csúcstól számára a tudatos állami jogalkotás jelenti még ekkor (*A kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség*, 1979), és vaskos tanulmányban üdvözli 1980-ban Philip Selznick és Philippe Nonet nagy vitát felkavart

könyvét, amelyben a jog politikai instrumentalizációjáért lelkesedve a jog struktúráinak alapos átszabását ajánlja megfontolásra. (*Átalakulóban a jog?*, 1980.) A 80-as évektől éles fordulat tapintható ki fölfogásában. A jogalkalmazás természetét kutatva a mechanikus jogalkalmazó képével szemben a bonyolult kölcsönhatásokat, a jogszabály és az egyedi eset egymásra vonatkozását hangsúlyozza. A jog nem egyszerűen szinonimája vagy éppen logikai vetülete a tételezett jognak, hanem olyasvalami, amit a tételes jogból mindig létrehozunk, ami a tételes jog közegén keresztül állandó formálódásban van. Ezzel párhuzamosan Varga fölfogásának filozófiai alapjai is módosulnak, abban mind meghatározóbbá válik a modern nyelvfilozófia és a kulturális antropológia hatása. Ennek a szemléleti változásnak az eredménye *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (1992) c. kötet. *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (1998) c. munkájában jogelméleti és a tágabban vett jogi gondolkodás modellértékű típusainak a kidolgozásra tesz kísérletet, hangsúlyozva a jogi okfejtés és érvelés kulturális összefüggéseit és a kommunikáció társadalomalakító hatását.

Tamás András (1941 –) korábbi műveiben erős Hegel hatást mutatva elemezte a normativitás és bírói jogalkalmazás természetét, a jogtudat és jogérvényesülés dialektikáját. (*Bíró és társadalom*, 1977) A 80-as évek óta írásaiban a skandináv realizmus hatása tapintható ki. Hangsúlyozza a norma és a tény elkülönítésének viszonylagosságát és az érvényesség és az érvényesülés egymáshoz való szoros kötődését. (*Állam- és jogelmélet*, 1998) Az utóbbi években érdeklődésének középpontjában a jogalkotás jogbölcseleti kérdései állnak.

Sajó András (1949-) tudományos pályafutásának a kezdetére Peschka Vilmos jogfilozófiájának és a jogszociológiának, különösen Kulcsár Kálmánnak a hatása nyomta rá bélyegét. Szerteágazó munkásságának jelentős része nem a jogbölcselet, hanem a jogszociológia területére esik, vagy a két diszciplína határvidékére. A normativizmus mérsékelt és korszerűsített változataihoz képest is alapvető elmozdulást jelent nála a jog eszközszerepével kapcsolatos szkeptikus álláspontja. „A jog a politikai célkitűzések eszköze” tételt a jog sajátos racionalitása oldaláról opponálja (*Jogkövetés és társadalmi magatartás*, 1980), és egy sor elemzésében igyekszik a jog formális racionalitásának összetevőit felmutatni. A normativista jogelmélet szövegpozitivizmusától való másik eltávolodás Sajónál a Kulcsár által kezdeményezett jogszociológiai irányban figyelhető meg: a jogalkotás folyamatában létrehozott normák az átfogó társadalmi normavilág összefüggésein keresztül realizálódnak csak, és ez hamar kimutatja a korlátokat az állam tetszőleges normaalkotása előtt. Nagy visszhangot váltott ki *Kritikai értekezés a jogtudományról* (1983) c. műve, amelyben a jogtudomány tudományjellegét kérdőjelezi meg. További jelentős munkái: *Látászat és valóság a jogban* (1986) *Társadalmi-jogi változás* (1988) *Gazdaság és jog kapcsolata jogelméleti szempontból* (1989) *Az önkorlátozó hatalom* (1995).

Pokol Béla (1950-) tudományos működéseinek kezdeteire szintén Lukács György társadalomontológiájának az erős hatása nyomta rá bélyegét. Később Niklas Luhman szociológiája és annak kiterjedt jogbölcseleti elemei és vonatkozásai vonzották, majd Luhmann időközben módosult elméletét kritikailag feldolgozva dolgozta ki saját társadalomfölfogását (*A professzionális intézményrendszerek elmélete*, 1991), majd annak, valamint a kortárs nyugateurópai, elsősorban német jogbölcseleti szakirodalomnak a kritikai elemzése alapján saját komplex jogelméleti koncepcióját. Ennek középpontjában a hagyományos normativizmus monolit szemléletének a határozott elutasítása áll, amelynek az elméleti bázisát a jog rétegeinek – a törvényszövegnek, a doktrinális-jogdogmatikai rétegnek, a bírói esetjognak és az alkotmányos alapjogok és a vonatkozó alkotmánybírói gyakorlat rétegének – a megkülönböztetése képezi. Újabbkeletű tanulmányait *Jogelméleti vizsgálódások* (1994, 1998) c. kötete tartalmazza.

JEGYZETEK

- ¹ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest, 1955. 278.
- ² Lásd: Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi Kar története 1667-1935. = *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története*. 2. kötet. Bp. 1936. 5.
- ³ Lásd: *im.* 17.
- ⁴ *Im.* 20-21.
- ⁵ Szabó Imre: *im.* 27. és köv.
- ⁶ Szabó Imre: *im.* 35. és Eckhart *im.* 40.
- ⁷ Eckhart: *im.* 41.
- ⁸ Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, 1878. 281.
- ⁹ Horváth Pál: Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar három évszázada, 5. = *Egyetemtörténeti tanulmányok*. Budapest, 1973. 1-36.
- ¹⁰ Ugyanott, 43-44.
- ¹¹ Ugyanott, 45.
- ¹² Horváth Pál: *im.* 7.
- ¹³ Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 290-291.
- ¹⁴ Ugyanott, 300.
- ¹⁵ *De originibus et uso perpetuo legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae*, 1764.
- ¹⁶ Kosáry: *im.* 293. Czizmadia Andor: Az abszolutizmus Magyarországi történetírói, 27-29. = Kovács Kálmán (szerk.): *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéről*. Budapest, 1982.
- ¹⁷ Az újabb történeti irodalom szerint a röpirat szerzője Richwaldszky György kanonok, Barkóczy esztergomi érsek titkára és bizalmasa volt. Vö.: Kosáry: *im.* 299. Czizmadia Andor: A „Kollár contra Status et Ordines” = *Jogi emlékek és hagyományok*. Budapest, 1981. 194-195.
- ¹⁸ Kosáry: *im.* 299.

- ¹⁹ Lásd: Eckhart: *im.* 54-63.
- ²⁰ Pauler: *im.* 283.
- ²¹ Erről bővebben lásd: Szabó *im.* 38., 45. és Eckhart: *im.* 72-74.
- ²² Eckhart: *im.* 73.
- ²³ Ugyanott, 74.
- ²⁴ „A természeti jog hallgatóinak a száma 1774/75-ben 15 lévén, és az év végén csak négyen tették a vizsgát ... Az észjog fontosságát jogászaink része fel nem ismerte, hasznát kétségbe vonta.” Pauler: *im.* 288-289.
- ²⁵ Pauler: *im.* 288-291.
- ²⁶ Pauler: *im.* 294.
- ²⁷ Ugyanott, 294.
- ²⁸ Ugyanott, 274-275.
- ²⁹ Ugyanott, 268.
- ³⁰ Huszty István: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum.*
- ³¹ Vö.: Csizmadia Andor: A hazai jog oktatása a 18. század második felében és Huszty István *Jurisprudentia practica*ja. = *Jogi emlékek és hagyományok.* 209-228.
- ³² Vö. Szabó: *im.* 48-57.
- ³³ Ugyanott,
- ³⁴ Vö. Eckhart: *im.* 192-211. és Szabó Imre: *im.* 74-76.
- ³⁵ Kosáry: *im.* 268.
- ³⁶ Az általam fölhasznált forrásmunkák szerint a természetjog tanárainak tollából a következő munkák születtek: Demjén Antal: *Dissertatio inauguralis ex iure hungarico de eo: An pater liberos suos per testamentum simpliciter excludere possit Tyrnaviae*, 1776 (*Magyar Jogi Lexikon* 2. kötet. 1899. 863.) Petrovics József a magyar közjog tankönyvének a kéziratát készítette el (Kosáry id. 513.) Hirsch Mihály: *Positiones ex iure digestorum et iure criminali Tyrnaviae*, 1775; *Dissertatio inauguralis juridico politica de regia donatione in Hungaria aliisque huic adfinibus Budaë*, 1780. (*Magyar Jogi Lexikon* 4. kötet. 1903. 144.) Markovics Pálnak „közzétett irodalmi munkája nem maradt ránk, csak előadásából készített kivonat: *Praelectiones academivocæ de iure naturæ* (Pestini, 1811-12), amelyből kitűnik, hogy tárgyát, a régi kitaposott és megszábotott ösvényt követve, Martini szellemében adta elő” (Eckhart: *im.* 268.)
- ³⁷ Pauler: *im.* 292. , Eckhart: *im.* 230. és Szabó: *im.* 95.
- ³⁸ Pauler: *im.* 294.
- ³⁹ Pauler: *im.* 296. , Eckhart: *im.* 323-324. , Szabó: *im.* 102-103.
- ⁴⁰ Vö.: Eckhart: *im.* 287. és 289. és Pauler: *im.* 297.
- ⁴¹ Eckhart: *im.* 289.
- ⁴² Pauler: *im.* 297.
- ⁴³ Vö.: Eckhart: *im.* 287-289. Zeiller és Egger fölfogásáról lásd: Szabó I. *im.* 101-102.
- ⁴⁴ *Institutiones iuris naturalis.* 1. kötet. *Jus naturæ extrasociale completens.* 2. kötet: *Jus naturæ sociale completens.*
- ⁴⁵ Eckhart: *im.* 291.
- ⁴⁶ Pauler: *im.* 204-206. és Eckhart: *im.* 290-291.
- ⁴⁷ *Jus naturæ privatum methodo critica deductum* 1-3. köt.
- ⁴⁸ Eckhart: *im.* 324-325.
- ⁴⁹ *Epitome iuris naturæ seu universee doctrinæ iure philosophicæ* Pest 1839. Magyarul 1861-ben jelent meg Pesten *Egyetemes természet – vagy észjog elemei* címmel

- ⁵⁰ Pauler: *im.* 210. és Eckhart: *im.* 292.
- ⁵¹ Szabó: *im.* 121.
- ⁵² Pauler: *im.* 218-220.
- ⁵³ *Encyclopädie und Methodologie des juristisch-politischen Studiums, oder der gesammten Recht- und Staatswissenschaften*
- ⁵⁴ *Juris publici regni Hungariae specimina* 1850-55 6 részben; magyar kivonatos fordításban 1861-ben, németül 1865-66-ban jelent meg
- ⁵⁵ Über die hohe der Gerechtigkeit und der Einfluss der Wissenschaft auf die Realisierung derselben im State. Haimperl: Vierteljahrschrift für Rechtsw. 14. köt. 1. 1864. Wien.
- ⁵⁶ Szabó: *im.* 125.
- ⁵⁷ Eckhart: *im.* 392. és Pauler: *im.* 302. Magyar Jogi Lexikon 5. kötet 833.
- ⁵⁸ A Pallas Nagy Lexikona 13. kötet Budapest, 1896. 862.
- ⁵⁹ Vö.: Magyar Jogi Lexikon 5. kötet 833. és Eckhart: *im.* 543.
- ⁶⁰ Pauler: *im.* 308.
- ⁶¹ Eckhart: *im.* 381-383.
- ⁶² Eckhart: *im.* 399-400.
- ⁶³ Pauler: *im.* 302.
- ⁶⁴ Szabó: *im.* 199.
- ⁶⁵ Szabó: *im.* 199.
- ⁶⁶ Eckhart: *im.* 403-404. és 416.
- ⁶⁷ Pauler: *im.* 303.304.
- ⁶⁸ Eckhart: *im.* 421-422. Vö. még Szabó: *im.* 199.
- ⁶⁹ Pauler: *im.* 307.
- ⁷⁰ Pauler: *im.* 307.
- ⁷¹ Pauler: *im.* 307.
- ⁷² Pauler: *im.* 308.
- ⁷³ Pulszky Ágost: *A római jog s az újabbkori jogfejlődés.* Pest, 1869.
- ⁷⁴ Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai.* Budapest, 1885.
- ⁷⁵ Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai* 3.
- ⁷⁶ Vö. még: "Az öntudatra jutott emberi közönségek, a társadalomnak ... keletkezési, fennállási átalakulási viszonyaik törvényeit a társadalmi tudományok tárgyazzák." (Pulszky: *im.* 31.)
- ⁷⁷ Pulszky: *im.* 67.
- ⁷⁸ Pulszky: *im.* 240-241. Pár oldallal később fölfogását úgy foglalja össze, hogy "a jog azon szabályok összege gyanánt marad meg, a melyek a társadalom tényleges, az állam által elismert létfeltételeit ölelik fel, és a melyek államilag kikényszeríthetők." (Pulszky: *im.* 251.)
- ⁷⁹ Pulszky: *im.* 246-247.
- ⁸⁰ Pulszky: *im.* 248.
- ⁸¹ Boros László: Pulszky Ágost társadalomszervező munkássága. = *Szociológia*, 1977/2.
- ⁸² Erre nézve lásd: Boros László: *im.*
- ⁸³ Eckhart: *im.* 610.
- ⁸⁴ Loss Sándor: Jogbölcselet és lélektan vonzaskörében. Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete. 46. = Loss-Szabadfalvi-Szabó-H.Szilágyi-Zódi: *Portrénévzáratok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Miskolc, 1995.
- ⁸⁵ Szabó Imre *im.* 226.

⁸⁶ Szabó Imre *im.* 233

⁸⁷ Percz László: A belátásos elmélettől a mezőelméletig 75. = *Századvég.* 1998/ősz. 75.

⁸⁸ Percz *im.*

⁸⁹ Loss S 53-54.

⁹⁰ Szabó Imre *im.* 235.

⁹¹ Szabó Imre *im.* 230

⁹² Percz L *im.* 76.

⁹³ Szabó Imre *im.* 240.

⁹⁴ Szabó Imre *im.* 237.

⁹⁵ Horváth Tibor: *A büntetési elméletek fejlődésének vázlat.* Budapest, 1981. 206-207.